

Modern Tecvid Literatürüne Dair Bir Değerlendirme: ed-Dirâsâtü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd Örneği

Sinan ÖZDEMİR¹

Öz

Sahih telaffuz açısından Kur'an harfleri/kelimelerinden bahseden tecvid ilmi, evvela kıraat ve Arap dilinin kendi sistematüğinde varlık kazanmıştır. Akabinde şu anki verilere göre hicri IV. asırda el-Hâkânî ve es-Saîdî ile ilk müstakil teliflerine kavuşmuş; V. asırda da Mekkî, ed-Dânî ve el-Kurtubî gibi âlimlerin cami niteliğindeki eserleriyle bağımsız bir ilmi disipline dönüşmüştür.

Takip eden süreçte günümüze dek sayısız tecvid eseri vücuda getirilmiş, yanı sıra 20. yüzyıldan itibaren çağdaş fonetiğın verilerinden yararlanarak kaleme alınan telifler de literatüre girmiştir. Iraklı âlim Gânim Kaddûrî el-Hamed'in *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*'i bunlardandır. Türkçeye de çevrilen eser, alana sunduğu katkı ile çağdaş dönemde literatüre kazandırılan temel kaynaklar arasında anılmasına rağmen kifayetli bir çalışmaya konu edilmediği gözlenmiştir.

Dolayısıyla bu makalede söz konusu açığı kapatmaya matuf olarak mezkûr eserin değerlendirmesi yapılmıştır. Sonuçta *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*'nin ilk tecvid tarihi çalışması olduğu, klasik tecvid tasavvuru ile çağdaş fonetiği kaynaştıran bir perspektif ortaya koyduğu, bazı tanımlara güncel izahlar getirdiği vb. tespitlere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tecvid, Fonetik, el-Hamed, ed-Dirâsâtü's-savtiyye

Özdemir, Sinan. (2023). "Modern Tecvid Literatürüne Dair Bir Değerlendirme: ed-Dirâsâtü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd Örneği". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 7/3 (2023), 601-620.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1292413>

Geliş Tarihi	04.05.2023
Kabul Tarihi	16.08.2023
Yayın Tarihi	30.09.2023
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Öğretim Görevlisi Dr, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî İnanım Dalı, Bolu, Türkiye, sinanozdemir@ibu.edu.tr., ORCID: 0000-0002-9332-2820

An Evaluation of Modern Tajwīd Literature: The Example of Ulamā al-Tajwīd in al-Dirāsāt al-Şawtiyyah

Sinan ÖZDEMİR¹

Abstract

The science of tajwīd, which deals with the correct pronunciation of the letters/words of the Qur'an, first emerged within the system of recitation and the Arabic language. Then, according to the available data, it obtained its first independent copyrights in the 4th century Hijri with *al-Khāqānī* and *al-Saīdī*. In the 5th century, it developed into an independent scientific discipline with the works of scholars such as *al-Makkī*, *al-Dānī*, and *al-Qurtubī* in the form of a mosque.

Since then, numerous tajweed works have been produced up until the present day. Additionally, copyright works written using contemporary phonetics data have also entered the literature since the 20th century. One of these works is the ulamā al-tajwīd by the Iraqi scholar *Ghānim Qaddūrī al-Ḥamad*, found in *al-Dirāsāt al-Şawtiyyah*. Although this work has been translated into Turkish and contributed to the field, it has not received sufficient attention in terms of research.

Therefore, in this article, the aforementioned work has been evaluated in order to close this gap. As a result, we concluded that *al-Dirāsāt al-Şawtiyyah* was the first study on the history of tajwīd. It presented a perspective that combined classical tajwīd conception with contemporary phonetics, provided updated explanations for certain definitions, and yielded various findings.

Keywords: The Qur'an, Tajwīd, Phonetics, al-Ḥamad, al-Dirāsāt al-Şawtiyyah.

Özdemir, Sinan, "An Evaluation of Modern Tajwīd Literature: The Example of Ulamā al-Tajwīd in al-Dirāsāt al-Şawtiyyah", *Turkey Journal of Theological Studies*, 7/3 (2023), 601-620.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1292413>

Date of Submission	04.05.2023
Date of Acceptance	16.08.2023
Date of Publication	30.09.2023
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Lecturer Dr, Bolu Abant İzzet Baysal University, Theology Faculty, Department of Quran Reading and Recitation Science, Bolu, Türkiye, sinanozdemir@ibu.edu.tr., ORCID: 0000-0002-9332-2820

Giriş

İnsanlık tarihiyle eş zamanlı olarak ortaya çıkan dil olgusu; aktif kullanılması hasebiyle toplumsal gelişim ve değişimlerden etkilenen, dinamik, aynı zamanda içinde belli prensipleri barındıran kurallı bir yapıya sahiptir. Ne var ki dilin yaygınlaşan kullanımına bağlı olarak süreç içerisinde baş gösteren birtakım hatalar ve telaffuz sapmaları bu olgunun bir parçasıdır. Bundan dolayı toplumlar kültürel bir miras olarak devraldıkları dillerini koruma ve sonraki kuşaklara aktarma iradesini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Arap dili özelinde düşünüldüğünde de aynı durum söz konusudur. Fakat Kur'an dilinin Arapça olması, meseleye farklı bir hassasiyet boyutu kazandırmıştır. Peygamber (s.a.s) kendisine vahyedilen ilahî mesajları insanlara bizzat şifahî olarak aktarmış, kıraatin en güzel ve doğru şeklini öğretmiştir. Seslerin telaffuzunda olası bir hata mananın da değişmesi anlamına gelebileceğinden o, böylesi bir önlemlerle tebliğ başlamıştır. Mekke ve Medine'de mazbut bir telaffuz yapısını kontrol etmek daha mümkün iken Hz. Peygamber'in vefatından sonra fetihlerin de artması neticesinde İslam coğrafyasının genişlemesiyle Kur'an'da birtakım telaffuz ve i'râb problemleri (lahn) baş göstermiştir. Bunların bertaraf edilmesi için âlimler, bilahare tecvid ilminin/Kur'an fonetiğinin de temelini oluşturacak Arapça dil bilgisi ve kıraate dair ilmi faaliyetler ortaya koymuşlardır.¹

Dilde, dolayısıyla da kıraatteki bozulmaları engelleyebilmek adına yapılan ilk çalışmalar, Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688) dayandırılmaktadır.² Onu el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (ö. 175/791), Ebû Bişr Sibeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796), Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900) ve Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933) gibi öncü dil âlimlerinin Arap dili savtiyyesinin yapı taşlarını da ihtiva eden dil bilgisi faaliyetleri ile izlemektedir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838) ve İbn Mucâhid (ö. 324/936) gibi kıraat âlimlerinin başlattığı kıraat ilmi çalışmalarıyla bu yelpazenin daha da genişlediği görülmektedir.³

Söz konusu çalışmaların, aynı zamanda sahih tilâvetin çerçevesini belirleyecek olan fonetik hususiyetleri de ihtiva etmesi yönüyle tecvid ilmine sacayağı teşkil ettiği söylenebilir. İslâm ilim medeniyetinde Kur'ân-ı Kerîm'in orijinal telaffuz yapısını muhafaza etme amacıyla teessüs eden ve Kur'an harflerinin/kelimelerinin doğru okunmasını konu edinen tecvid ilmi, başlangıçta kıraat ve Arap dili ilimlerinin kendi sistematiği bünyesinde zemin bulmuştur.⁴ Sonrasında bu ilim, bazı saiklerle mevcut verilere göre mezkûr ilimlerden yaklaşık iki asır sonraya denk düşen hicrî dördüncü asırda Ebû Muzâhim el-Hâkânî'ye (ö. 325/936) ait *Kasîdetü'r-râiyye*, Ebû'l-Hasen es-

¹ Necdet Çağlı, *Kur'an Belâğati ve Fonetîği Yönünden Kıraatler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 30-31.

² Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâsü'l-Arabiyye fi'l-fusha* (Amman: Dâru Ammâr, 2005), 20.

³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkûb İshâk b. Muhammed İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran, 1971), 38; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2007), 20; Çağlı, *Kur'an Belâğati ve Fonetîği Yönünden Kıraatler*, 30-31.

⁴ Nitekim Arap dilinin eski çalışmalarından olan Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ında harflerin mahreçleri, sıfatları ve bir takım ses olaylarından teferruatlıca söz edilmesi (Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun [Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1982], 431-481.) ve yine kıraat ilminin kadim kaynaklardan olan Kâsım b. Sellâm'ın *Fedâilu'l-Kur'ân*'ında terassül, terfîl vb. lafız keyfiyetine bağlı okuyuşlardan ve bunların sesle süslenmesinden bahsedilmesi (Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-Atiyye-Muhsin Hırâbe, Vefâ Takiyyuddîn [Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1995], 156-159.) bu ilmin evveleminde kıraat ve dil ilimlerinin kapsamında bulunduğunu göstermektedir.

Saîdî'ye (ö. 410/1019) ait *et-Tenbîh ale'l-lahni'l-celî ve'l-lahni'l-hafî* vb. eserlerle ilk müstakil teliflere kavuşmuştur. V. asırda ise Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî'nin (ö. 437/1045) *er-Riâye li tecvîdî'l-kırâe ve tahkîki lafzi't-tilâve'si*, Ebû Amr Osmân ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd'i* ve Abdulvehhâb el-Kurtubî'nin (ö. 461/1068) *el-Mûdih fi't-tecvîd'i* gibi cami niteliğindeki eserlerle tekâmül ederek bağımsız bir ilmî disiplin statüsüne kavuşmuştur.⁵

Mehâricu'l-hurûf ve sıfâtü'l-hurûf mihverinde Kur'an'a ait fonetik yapıyı inceleyen tecvid ilmine dair günümüze dek muhtelif format ve hacimlerde pek çok eser vücuda getirilmiştir. Yanı sıra 20. yüzyılın ortalarından itibaren sahada yürütülen faaliyetler ve telif üslubu, çoğunlukla geleneksel tertip ve konu içeriğine bağlı kalmakla beraber Batı'da yürütülen fonetik çalışmaları da dikkate almak suretiyle güncellemeye giren modern Arap dili fonetiğinden de⁶ etkilenmiştir.⁷

İsviçre asıllı dil bilimci Ferdinand de Saussure'un 20. yüzyılda dil bilimin alt dalı olarak kurduğu fonetik; konuşma seslerinin üretimi, aktarılması, algılanması vb. hususları konu edinen modern bir ses bilgisi ilmidir.⁸ Türkçede yaygın olarak *ses bilgisi*; Arapçada *ilmu's-savtiyyât*, *ilmu'l-esvât*, *ilmu'l-esvâtî'l-luğaviyye*, bazan da *el-fûnîtikâ* şeklinde isimlendirilmektedir.

İbrâhîm Enîs'in kaleme aldığı ve 1947'de Kahire'de basılan *el-Esvâtü'l-luğaviyye*, modern dönem Arap filolojisinde Batı fonetik kültürünü yansıtan ilk ses bilgisi eseridir. Akabinden Alî Abdulvâhid Vâfi, İbrâhîm Enîs, Temmâm Hassân, Abdurrahmân Eyyûb, Kemâl Muhammed Bısr, Abdussabûr Şâhin, Ahmed Muhtâr Ömer, Mahmûd es-Se'rân ve İsmâ Nûruddîn, Mansûr b. Muhammed el-Ğâmidî, Semîr Şerîf İstîtiye, Muhammed Ali el-Hûlî gibi bilginlerle alana özgü yazım faaliyetleri artarak devam etmiştir.⁹

Fonetik, Batılı araştırmacılar tarafından literatüre kazandırılmış olmakla birlikte tecvid ile ortak bir zemininin bulunduğu söyleyenler vardır.¹⁰ Bu alanda öne çıkan önemli isimlerden birisi de Iraklı âlim Gânim Kaddûrî el-Hamed'dir.¹¹

el-Hamed, başta resmu'l-Mushaf, fonetik ve tecvid olmak üzere Arap dili ve ulûmu'l-Kur'an'a dair yetmişin üzerinde telif, tahkîk-neşir tarzında kitap ve makale yazmış

⁵ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 15-19; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *İlmü't-tecvîd: dirâse savtiyye mu'yessera* (Amman: Dâru Ammâr, 2005), 22-25; Tecvi ilmini kıraat ve Arap dilinden bağımsız hüviyete taşıyan başlıca faktörleri şöyle sıralamak mümkündür: Kıraat kitaplarında konular arasına serpiştirilmiş tecvid meselelerini bir araya getirerek istifadeyi pratik hâle kavuşturmak, fetihlerle birlikte yaygınlaşan tilâvet hatalarına karşı Kur'an'ın orijinal fonetik yapısını korumak, kıraatlerin ittifaka mazhar olmuş edâ hususiyetlerini tespit etmek, tecvidin kıraate nispetle dirâyet karakterinin baskın olması ve evvelce harf eksenli ele alınan tecvid konularının zamanla tekâmül etmesiyle kavram merkezli olarak tanımlama ve tasnif etme düşüncesine geçilmesi.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, *el-Medhal ilâ ilmi esvâtî'l-Arabiyye* (Ürdün: Dâru Ammâr, 2004), 16-43.

⁷ Hamed'in fonetiğe dair yazdığı eserleri bunun canlı örneğidir. Hatta ona ait olan ve fonetiğin tecvid ilmi açısından ifade ettiği önemin dile getirildiği "Ehemmiyyetü ilmi'l-esvâtî'l-luğaviyye fi dirâseti ilmi't-tecvîd" adlı çalışma kayda değerdir. Gânim Kaddûrî Hamed, *Ehemmiyyetü ilmi'l-esvâtî'l-luğaviyye fi dirâseti ilmi't-tecvîd* (Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye, 2015).

⁸ Bessâm Bereke, *İlmü'l-esvâtî'l-âmm "Esvâtü'l-luğati'l-Arabiyye"* (Beyrut: Merkezü'l-İnmâ' el-Kavmî, 1988), 10; Berke Vardar v.dğr., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2002), "Fonetik", 167.

⁹ Gânim Kaddûrî el-Hamed, "el-Fark beyne ilmi'l-esvât ve ilmi't-tecvîd", *Fadiletü's-Şeyh el-Üstat ed-Doktor Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesi* (Erişim 01 Ekim 2020).

¹⁰ Muammer Sarıkaya, "Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu", *Bilimname* 2/4 (Ocak 2004), 118.

¹¹ Hamed'in biyografisi için bk. Sinan Özdemir, "Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Kur'an Fonetigi Anlayışı", *Dergiabant* 11/1 (31 Mayıs 2023), 3.

interdisipliner bir âlimdir.¹² Verdiği eserlerinin otuzdan fazlasını aynı şekilde telif, tahkik¹³ ve makale¹⁴ formatındaki fonetik çalışmaları oluşturmaktadır.¹⁵ Başlıca telifleri; *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd, İlmu't-tecvîd: Dirâse savtiyye mu'yessera*,¹⁶ *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*,¹⁷ *el-Medhal ilâ ilmi esvâti'l-Arabiyye*,¹⁸ *el-Muyesser fi ilmi't-tecvîd*,¹⁹ *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*,²⁰ *eş-Şerhu'l-vecîz ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*,²¹ *Ebhâs cedîde fi ilmi'l-esvâti ve't-tecvîd*,²² *Ehemmiyyetü ilmi'l-esvâti'l-luğaviyye fi dirâseti ilmi't-tecvîd*'dir.²³

el-Hamed'in fonetik sahasında kaleme aldığı mezkûr eserlerden en meşhuru, kuşkusuz sonraki Kur'an fonetiği çalışmalarının da esasını teşkil eden *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd*'dir. Binaenaleyh bu aşamadan sonra öncelikle el-Hamed'in ilmî kariyerinde önemli bir mevkiye sahip olan ve temel fonetik tasavvurunun mündemih olduğu *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* eserinin tanıtımı, özellikle de tecvid ilmine kazandırdığı özgün katlıları ana hatlarıyla değerlendirilerek ilim kamuoyunun bilgisine sunulacaktır.

Eserin "*ed-Dirâsâtü's-Savtiyye İ'nde U'lemâi't-Tecvîd, Yazar Gânim Kaddûrî Hamed (Ammân: Dâr-u Ammâr, 2007)*" adıyla bir makalede kitap değerlendirmesi yapılmıştır. İlgili çalışma, muhtasar bir konu tasviri mahiyetinde olup analiz ve eserin tecvid ilmine katkıları noktasında herhangi bir çıkarımda bulunma özelliğine sahip değildir.²⁴

Söz konusu çalışmanın sonunda şu tespitlere yer verilmiştir: "Netice olarak, eser telif edildiği dönemde alanında yazılmış en mümtaz çalışmadır. Bu anlamda sonraki çalışmalara öncülük etmiştir. Henüz tecvid ilmiyle ve tarihi gelişimiyle ilgili gerek Arap dünyasında ve gerek ülkemizde akademik olarak esaslı ve şümüllü bir çalışma yapılamadığından eser sadra şifa olmakla beraber tecvid ilminin sistemleşmeden evvelki durumuyla ilgili fazla bilgi içermemektedir. Yine tezin isminin "Tecvid Âlimlerine Göre

¹² Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Mucemu Muellefâti* (Erbil, 2017); Gânim Kaddûrî'ye ait kitap makale ve bazı özel araştırmalara yazarın resmi internet sitesinde elektronik ortamda ulaşmak için bk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, "el-Müellefât", *Fadiletü'ş-Şeyh el-Üstat ed-Doktor Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesi* (Erişim 12 Mayıs 2021).

¹³ Hamed, hicri IV. asırda tecvidin müstakil bir ilmî disiplin olmasında başı çeken klasik tecvid eserleri başta olmak üzere birçok klasik kaynağın tahkikini yapmıştır. Bunlardan bazısını şu şekilde sıralamak mümkündür: "*Kasîdetü Ebî Muzâhim el-Hâkânî fi husni edâi'l-Kur'ân, et-Tenbîh ale'l-lahni'l-celi ve'l-lahni'l-hafî, et-Temhid fi ilmi't-tecvîd, et-Tahdîd fi'l-tikâni ve't-tecvîd, el-Müdhî fi't-tecvîd, et-Temhid fi marifeti't-tecvîd.*" Bk. Hamed, *Mucemu Muellefâti*.

¹⁴ Hamed'in savtiyye sahasında kaleme aldığı, hatta "*Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*" ve "*Ebhâs cedîde fi ilmi'l-esvâti ve't-tecvîd*" isimleriyle de kitaplaştırdığı bazı makaleleri: "el-Musavvitât inde ulemâi'l-Arabiyye, İlmu't-tecvîd: Neş'etuhü ve meâlimuhu'l-ülâ, el-Lahnu'l-hafî fi'd-dersi's-savtiyyi'l-Arabî, Kadiyyetü'd-dâd fi'l-Arabiyye, Menâhîcu kütübî ta'lîmi't-tilâve, İhfâu'n-nûn: Hakîkatuhü's-savtiyye ve tarîkatü edâihî lede'l-kurrâi'l-muâsrîn, İhfâu'l-mîm fi'n-nutki'l-Arabî, Tecdidü't-tecvîd fi dav'i'd-dersi's-savtiyyi'l-hadîs." Bk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2002); Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs cedîde fi ilmi'l-esvât ve't-tecvîd* (Amman: Dâru Ammâr, 2011).

¹⁵ Hamed, *Mucemu Muellefâti*, 4-5.

¹⁶ Hamed, *İlmu't-tecvîd*.

¹⁷ Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*.

¹⁸ Hamed, *el-Medhal*.

¹⁹ Gânim Kaddûrî el-Hamed, *el-Muyesser fi ilmi't-tecvîd* (Cidde: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye bi-Mahedi'l-İmâm eş-Şâtübî, 2009).

²⁰ Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* (Cidde: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye bi-Mahedi'l-İmâm eş-Şâtübî, 2008).

²¹ Gânim Kaddûrî el-Hamed, *eş-Şerhu'l-vecîz ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* (Cidde: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ma'lûmatî'l-Kur'âniyye bi-Mahedi'l-İmâm eş-Şâtübî, 2009).

²² Hamed, *Ebhâs cedîde*.

²³ Hamed, *Ehemmiyyetü ilmi'l-esvât*.

²⁴ Halil İbrahim Aydın, "ed-Dirâsâtü's-Savtiyye İ'nde U'lemâi't-Tecvîd, Yazar Gânim Kaddûrî Hamed (Ammân: Dâr-u Ammâr, 2007)", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 385-389.

Sessel Kurallar Çalışmaları” olmasına karşılık, çalışmada tecvid ulemasının ortaya koyduğu kuralların ilk kaynaklarının kimler veya hangi eserler olduğunu tespit etmek zordur.”²⁵

Kur’an fonetiği noktasında çağdaş dönemde literatüre girmiş kıymetli bir eserin tanıtımını konu edinen bu çalışmanın hakkını teslim etmekle birlikte özellikle alıntıladığımız nihai değerlendirme kısmındaki iki hususta zühul olduğu kanaatindeyiz. Birincisi “*eserin tecvid ilminin sistemleşmeden önceki durumuyla ilgili fazla bilgi vermediği*” iddiasıdır. Ancak eser dikkatle incelendiğinde “*Neş’etü ilmi’t-tecvîd*” başlığı altında on sayfalık bir bölümde tecvid kelimesinin kavram analizi yapılmıştır. Akabinde ilk müstakil tecvid eseri kabul edilen el-Hâkânî’nin *Kasîdetü’r-râiyye*’sinden önce tecvid ilminin, kıraat ve Arap diliyle ilişkisi kurularak bu iki ilimden neşet ederek müstakil bir disiplin hüviyetine kavuşmasındaki tarihî arka plana ışık tutulmuştur.²⁶

Diğeri ise “... *çalışmada tecvid ulemasının ortaya koyduğu kuralların ilk kaynaklarının kimler veya hangi eserler olduğunu tespit etmek zordur.*” çıkarımıdır. Benzer bir problem burada da müşahede edilmektedir. Şöyle ki daha önce belirtildiği üzere el-Hamed, *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye*’de tecvidin belli bir tekâmül sürecinden sonra kıraat ve sarf-nahivden (Arabîyye) doğduğu tespitinde bulunmuştur. Dolayısıyla o; tecvid kaynaklarıyla bütünleşen kuralların; başlangıçta kıraat pratiği ile Arap dilinin doğal telaffuz düzeyinin bir parçası olduğu, teorik düzlemde ise kıraat ve kadim Arap dili kaynaklarının kavram dünyasından süzülerek spesifik bir yapıya kavuştuğunu tespit etmiştir.²⁷ Hadd-i zatında tecvid ilminin omurgasını oluşturan mahreç-sıfat teorisinin günümüzde dahi literatürün en kadim kaynaklarından olan el-Halîl’in *Kitabu’l-Ayn*’ı ile Sibeveyh’in *el-Kitâb*’ına dayandırıldığı görülür ki²⁸ bunlar müellifin de fonetik tasavvurunun inşasındaki temel yapı taşlarıdır. O bakımda el-Hamed’in başyapıtı sayılan bir eserde tecvid âlimlerine isnat edilen müktesebatın bir nevi havada kaldığı ve köklerinin tespit edilemediği iddiası, varsayımdan ibaret olsa gerektir.

Binaenaleyh son yarım asırda tecvid ilmine otuzdan fazla eser kazandırmış, klasik ve çağdaş düşünceyi harmanlayarak tecvid ilminde göz ardı edilemeyecek yeni bir perspektif getirmiş olan el-Hamed’in Kur’an fonetiği düşüncesinin ana mihverini oluşturan bu eserinin daha derinlikli bir çalışmayı hak ettiğini söylemek mümkündür. İş bu kanaatten hareketle çalışmamızda *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye*’nin detaylı tanıtım, yer yer analiz, hususiyile de tecvid ilmine olan katkısını kapsayan bir konseptle değerlendirmesi yapılacaktır.

1. ed-Dirâsâtü’s-savtiyye inde ulemâi’t-tecvîd

Gânim Kaddûrî el-Hamed’e fonetik sahasında büyük bir şöhret kazandıran ve ilmî kariyerinde önemli bir basamak sayılan doktora tezi *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye inde ulemâi’t-tecvîd*’in, Kur’an fonetiği araştırmalarında büyük bir referans değerine sahip olduğunu söylemek mümkündür.

İlk önce 1986 senesinde olmak üzere dört kez bastırılan *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye*, 500 sayfayı aşkın hacimli bir çalışmadır. 2015 Erbil basımında iki amil etkili olmuştur: Birisi tez

²⁵ Aydın, “ed-Dirâsâtü’s-Savtiyye İnde U’lemâi’t-Tecvîd, Yazar Gânim Kaddûrî Hamed (Ammân”, 389.

²⁶ Hamed, *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye*, 15-23.

²⁷ Hamed, *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye*, 23.

²⁸ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmarrâî (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî, 1988), 1/47; Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/431-436.

çalışması sürecinde yazma nüsha olan bazı eserlerin daha sonra tahkikli neşredilmesi hasebiyle kaynak bilgilerini güncelleme, diğeri ise Mehmet Emin Maşalı'nın riyasetindeki ilmî bir heyetin eseri Türkçeye çevirme çalışmasına bağlı olarak eski malumatı tekrar gözden geçirme ihtiyacının belirmesidir.³¹

Temelde üç kaynak grubunu yani klasik Arap dili, kıraat-tecvid kaynakları ve çağdaş fonetik literatürünü referans alan el-Hamed; evvelemerde araştırmalarda Batı fonetik kültürünü özümsemiği hâlde özellikle tecvid müktesebatını ıskalayan çağdaş Arap dili fonetiği âlimlerine eleştiri ve klasik Arap dili savtiyyesine iade-i itibar zemininde bir pozisyon almıştır.³² Dolayısıyla telifine Arap dili fonetiğinin yeniden yazılması gerektiği düşüncesinin ilham olduğu bu eser ile temelde iki şey hedeflenmiştir: Birincisi özellikle tecvid müktesebatı başta olmak üzere kadim Arap dili savtiyye kültürünün muasır Arap dili fonetik çalışmalarında hak ettiği yerini alması. İkincisi eski ve yeni fonetik anlayış arasındaki perdenin kaldırılarak iki bakış açısında esasında var olduğunu düşündüğü ortak bir zeminin tesis edilmesidir.³³ Nitekim müellif, süreç içerisinde geleneksel tecvid birikimi ile Batı'dan ithal Arap dili ses bilgisini kaynaştıran yeni bir modeli inşa etmeye çalışmıştır. Şöyle ki o, prensipte geleneğe bağlı olmakla birlikte anatomi ilmi ve teknolojik cihazlarla veri ortaya koyan çağdaş fonetikten istifade etmenin, ilm-i tecvide bilimsel bir zemin ve kifayetli izahlar sağlayacağını savunmuştur.³⁴

Klasik ve modern veriler ışığında ses tasavvuruna odaklanan ve üç bölümden oluşan bu eserinde el-Hamed, kitabına önsözün ardından yukarıda belirtildiği üzere çağdaş Arapça fonetik araştırmacıların tecvidin klasik eserlerinden bigâne kaldıklarını ifade eden bir serzenişle başlar. Söz konusu eserlerin basılmayıp yazma hâlinde kalması ve mevcut baskıların da ulaşılabilir olmaması bunda önemli bir sebeptir. Ayrıca çoğunun risale şeklinde, dolayısıyla kapalı ibarelere sahip olması bir diğer etkidir. Sonuç olarak günümüz eserleri zengin birikimden mahrumdur ve eserin temel amaçlarından biri de bu eksikliği gidermektir.³⁵

1.1. Tecvid Âlimlerine Göre Fonetik Tetkiklerin Kaynakları

Tecvid ilmini titizlikle ele alan el-Hamed öncelikle söz konusu ilmin ortaya çıkışına yönelik rivâyetler üzerinde durur. Bazı kaynaklarda Abdullâh b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) "*cevvidû'l-Kur'ân'e*" ibaresini kullandığı ve buradan yola çıkılarak tecvid ilminin çıkışının sahabe dönemine kadar uzandığı belirtilmektedir. Ancak el-Hamed gerek Kur'an'da gerek diğer kaynaklarda bu iddiayı destekleyecek herhangi bir delil bulamadığını ifade etmektedir.³⁶

el-Hamed bu bağlamda tecvid kelimesinin kavram analizini de yapmıştır. Buna göre tecvid kelimesi Kur'an'da yer almamaktadır. Bu durumda onun ilk olarak hangi eserde

³¹ Bu malumat, 2018 tarihinde Prof. Dr. Mehmet Emin Maşalı kanalıyla elde ettiğimiz yeni baskıya hazırlan *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*'nin 5. sayfasından iktibas edilmiştir.

ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd, Mehmet Emin Maşalı-Naci Demirci-Fatma Yasemin Mısırlı-Mücella Hacımısıroğlu'dan oluşan bir heyet tarafından Türkçeye tercüme edilmiş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları tarafından 2021 yılında "*Kur'an Fonetigi Üzerine Tetkikler –Tecvid Âlimleri Özelinde–*" adıyla yayımlanmıştır. Bk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Kur'an Fonetigi Üzerine Tetkikler –Tecvid Âlimleri Özelinde–*, çev. Mehmet Emin Maşalı v.dğr. (İstanbul: İFAV, 2021).

³² Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 13.

³³ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 7.

³⁴ Hamed, *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*, 106; Hamed, *Ehemmiyyetü ilmi'l-esvât*, 57-58.

³⁵ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 13-14.

³⁶ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 15-16.

geçtiği, alanın tarihine ışık tutmak adına önemli bir ayrıntıdır. O, yaptığı incelemede İbnu'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) tecvide dair ilk tasnif olarak nitelendirdiği el-Hâkânî'ye ait el-*Kasidetü'r-Râiyye'*de —tecvid kelimesinin kullanıldığına şahit olunmasa da— bu kavramla ilişkilendirilebilecek bir kullanımın varlığını kabul eder. Bu meyanda ilk örnekler arasında es-Saîdî'nin *et-Tenbîh alê'l-lahni'l-celî ve'l-lahni'l-hafî'si*, Mekkî b. Ebî Tâlib'in *er-Riâye'si* ve ed-Dânî'nin *et-Tahtid'*ini saymaktadır.³⁷

Tecvid eserlerinin telifi dördüncü asırda başlayıp günümüze kadar devam etmiştir. Söz konusu eserlerin basılmayıp yazma hâlinde olmasından yakınan el-Hamed, bu sebeple şimdiye kadar yapılmış olan çalışmaların bir listesini yapmanın zorluğunu ifade etmektedir. Buna rağmen müellif tarihî akış içerisinde tecvide ortaya çıkan nicelik ve nitelik tablosunu tespit edebilmek için başlangıçtan hicrî XIII. asra kadar bu sahada yazılmış olan temel eserleri incelemiş; ulaşabildiği eserleri müellif ismi, vefat tarihi ve kitap ismi sıralamasıyla listelemiştir.³⁸

el-Hamed birinci bölümün üçüncü bahsinde lahn-ı hafî meselesini değerlendirmeye tabi tutmuştur.³⁹ Fakat bunu yaparken kendisinden önceki pek çok âlimin görüşlerine yer vererek ve metotlarını tespit ederek müzakere etmiştir. Netice olarak lahn-i hafîyi, tecvidin ortaya çıkmasına sebep teşkil eden esas faktör olarak değerlendirmiştir.⁴⁰

Faslın son bahsinde ise müellif harflerin mahreç, sıfat ve terkip hâlindeki hükümlerini konu edinen tecvid ilmi ile aynı mevzuları incelemede müşterek bulduğu ulûmu'l-Kur'ân ve dil ilimleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır.⁴¹

el-Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn'*,⁴² Sibeveyh'in *el-Kitâb'*⁴³ ve İbn Cinnî'nin *Sirru smâati'l-irâb'* başta olmak üzere Arap dili kaynakları; tecvid ilminin temelini teşkil eden mehâric-i hurûf ile sıfât-ı hurûf gibi Kur'an fonetiğinin birçok meselesinden bahsetmektedir. Ancak bu eserler, (kısmen *Sirru smâati'l-irâb* dışında) Kur'an'ı da kapsayan tüm Arap dili metinlerinin ses yapısını ortaya koymayı amaçlayan ve bunu daha çok sarf ilmi muvacehesinde tahlil eden lügavi yapıtlardır.⁴⁴ Dolayısıyla tecvid müktesebatının, kadim Arap dili kaynaklarının konu muhteviyatında yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Mucâhid'in lahni tarif ederken irâb ile harfin tecvidinde meydana gelen hataları aynı çatı altında değerlendirmesi, dil bilgisi ile tecvid kaide ve esaslarının iç içe olduğunu göstermektedir. Keza tecvidin ana rükünleri sayılan mahreç ve sıfat meselesini Arapça dilbilgisi (علم العربية) çerçevesinde inceleyen Ebû'l-Abbâs el-Kastallânî'nin tutumu da aynı istikamettedir.⁴⁵ el-Hamed aradaki ince çizgiyi şöyle tasvir

³⁷ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 18-19.

³⁸ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 24-44.

³⁹ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 45-56; Dâni, İbn Mücahid'in lahni şu şekilde tarif ettiğini aktarmıştır: "Kur'an'da lahn iki çeşittir: 1- Lahn-i celî (açık hata): Kelimelerin irabında yapılan hatadır. 2- Lahn-i hafî (gizli hata): Harfin tecvidi yönüyle hakkını vermemekten kaynaklı hatadır." Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dâni, *et-Tahtid fi'l-itkân ve't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 118.

⁴⁰ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 55-56.

⁴¹ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 75-80.

⁴² Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/47.

⁴³ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/431-436.

⁴⁴ Hamed, *İlmu't-tecvîd*, 46, 77.

⁴⁵ Kastallânî şöyle der: "Kur'an Arap dili ile nazil olunca onu edâ ederken Araplar nezdinde caiz olan ve olmayan telaffuzu öğrenme üzerinde durmak lazım. Bu da iki şekilde olur: Birincisi doğruyu yanlıştan ayıran irâb bilgisi. İkincisi, Arapların her bir harfin zat ve sıfatını yansıtan telaffuz keyfiyetlerinin bilgisi. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâifu'l-işârât li funûmi'l-Kırâât*, thk. Merkezû'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye

eder: “Dilin fonetik sistemini inceleyen tecvid ilminin mevzuu; bu sistemin analizini ve fonetik olgularının tespitini yapmak, öğrenciye dili yerinde ve doğru kullanmayı sağlayacak kuralları geliştirmektedir. Şu hâlde tecvid âlimlerinin, önceki ulemânın adımlarını takip ettikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.”⁴⁶

Hicri IV. asırda müstakil tecvid eserleri yazılana kadar kıraat eserleri de tecvide malzeme oluşturacak fonetik unsurları barındırıyordu. Nitekim günümüze ulaşan en kadim kıraat kitaplarından Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâb b. Mucâhid el-Bağdâdî'nin (ö 324/936) *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâât* isimli eserinde harflerin seslerine dair içeriğin, dağınık şekilde ve müstakil bir başlık olmaksızın yer aldığı vurgulanmaktadır.⁴⁷ Buna rağmen el-Hamed'e göre kıraat çalışmalarını, tecvid ilminin başlangıcı olarak değerlendirmemelidir. Başka bir ifade ile bu iki alan her ne kadar Kur'an lafızlarıyla ilişkili ise de konu ve yöntemdeki farklılık, iki ilmi birbirinden bağımsız olarak değerlendirme zarureti ortaya çıkarmıştır. Zira tecvid ilmi konu olarak râviler arasındaki ihtilafa girmeden, —çoğu kurrâ nezdinde ittifaka mazhar olmuş— lafzın sahih ve tecvidli okunmasından bahsederken; kıraat ilmi, Kur'an-ı Kerim kelimelerinde kurrâdan rivâyet edilen ihtilafları incelemiştir.⁴⁸ el-Hamed bu düşüncesini Saçaklızâde'nin şu izahatı ile desteklemiştir: “İlm-i kırâat, kendisiyle Kur'an-ı Kerim nazmında imamların ihtilafları bilinen ilimdir. Harflerin sıfatları ile ilgili bir şey zikredilirse bu, asıl gayeye taalluk etmeyen tamamlayıcı bir bilgi telakki edilir. Tecvid ilmi ise harflerin genel özelliklerinin kendisiyle bilindiği ilimdir. Aynı şekilde burada da imamların ihtilafları mevzubahis edilirse bu, tamamlayıcı bir bilgi olarak görülür.”⁴⁹

el-Hamed'e göre tecvidi kıraat ilminden bağımsız değerlendirmeyi gerektiren diğer bir husus ise yöntemlerindeki farklılıktır. Nitekim kıraat ilminin Kur'an lafızları üzerindeki tasarrufları rivâyet ve tercih esasına dayanırken, ilm-i tecvidin tasarruflarında dirâyet vasfı ağır basmaktadır.⁵⁰ el-Hamed konunun izahı sadedinde Mekki b. Ebî Tâlib'den şu nakilde bulunur: “Zâl harfi tekrar ederse (صن وأقرآن ذي الذكر)⁵¹ onu açıkça okumak icap eder. Binaaleyh bu ayette bir lafızda cemedden üç zâl'in açık seçik okunması gerekir. Biz diğer kitaplarımızda zâl vb. harflerde kurrânın ihtilaflarını zikretmiştik. Burada o ihtilaflara girmeyeceğim, çünkü o kitaplar çeşitli rivâyetlerin korunduğu rivâyet kitaplarıdır. Hâlbuki bu (er-Riâye) ise kendisinde ihtilafsız okuyuşlara hükmolunan bir kitaptır. Dolayısıyla bu tarz eserler (tecvid) dirâyet kitaplarıdır.”⁵²

1.2. Tecvid Âlimlerinin Arapça Sesleri Tek Tek İncelemesi

Eserin ikinci bölümünde el-Hamed'in ele aldığı husus, seslerin tek tek (münferit düzey) incelenmesidir. Sesler bir araya gelerek kelimeyi oluşturmaktadırlar. Özellikle Arapçada

(Medine: Vizâratü'ş-Şüûni'l-İslâmiyyeti ve'd-Daveti ve'l-İrşâdî's-Suûdiyye – Mecmeu'l-Melik Fahd li Tıbbâti'l-Mushaf'ş-Şerîf, 1434), 2/381.

⁴⁶ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 23.

⁴⁷ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 20-21.

⁴⁸ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 21; Hamed, *Şerhu'l-Mukaddime*, 18.

Bu durumda ilm-i tecvidin ana mihrverini; kiraatin ferşi diye tabir edilen farklılıkları değil, çoğu kurrânın ittifak ettiği edâ hususiyetleri oluşturmaktadır.

⁴⁹ Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşi Saçaklızâde, *Cuhdû'l-mukill*, thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2007), 110; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 22.

⁵⁰ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 21.

⁵¹ Sâd 38/1.

⁵² Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye li tecvidi'l-kırâe ve tahkiki lafzi't-tilâve*, thk. Ahmed Hasen Ferhât (Amman: Dâru Ammâr, 1996), 225-226.

kelimenin nerede başlayıp nerede bittiğini bilmek, doğru anlamlandırmak adına oldukça önemlidir. Âlimler söz dizisini tahlil ederken onu oluşturan en temel bağımsız birim olan harfin ses özellikleri yanında seslerin birleşip kelime oluşturdıklarıdaki değişimlerini de incelemişlerdir. el-Hamed de çalışmalarında hem bu usule hem de çağdaş fonetiğe uygun bir tutumda olacağını belirtmektedir.⁵³ Ona göre sesler müfret (mahreç ve sifata yönüyle) ve mürekkep (ihfâ, izhâr, iklâb, idğâm vb.) olmak üzere iki türlüdür ve bu gerçekliğe göre incelenmelidir. Zira birincide ses, münferit olarak tahakkuk etmekte, bu sebeple de kendi niteliğiyle tezahür etmektedir. İkincisinde ise diğer seslerle ihtilaf ettiğinden kompleks bir yapı ortaya koymaktadır. Dolayısıyla eserin bu ikinci faslında yazar konuşma organlarından başlayarak dilsel seslerin oluşum niteliği,⁵⁴ zâib/musavvit (ünlü), câmid/sâmit (ünsüz) sesler,⁵⁵ câmid seslerin mahreç-sıfat yönünden tasnif, tertip ve izahları⁵⁶ ve zâib olarak isimlendirilen med harfleri, harekeler vb. konuları ele almıştır.⁵⁷

Konuşma organlarını anatomik anlamda ayrıntılı şekilde bilmek yersiz olsa da temel bilgiye sahip olmak gereklidir. el-Hamed bu organları bazı âlimlerin farklı isimlendirmelerini de ekleyerek kısaca açıklamıştır. Buna göre konuşma organları; akciğer, nefes borusu, gırtlak, boğaz, küçük dil, üst damak, dil, geniz, dudaklar, dişler ve cevftir.⁵⁸ Söz konusu organlardan seslerin nasıl oluştuğuna dair incelemelerde bulunan el-Hamed bu olayın sadece akciğerden gelen havanın itilmesi ile gerçekleşmediğini, havanın organlara teması ile özel bir hâl olarak seslerin oluştuğunu savunmaktadır.⁵⁹

Tecvid âlimlerine göre harflerin mahreçleri konusuna gelindiğinde eserlerde farklı kavramların kullanıldığı görülmektedir. “Mahreç” yaygın kullanım olsa da el-Halîl’in “hayyiz/ahyâz”,⁶⁰ “medrec/medrece/medâric”⁶¹ kavramlarını da kullandığına değinilmelidir. Sîbeveyh daha çok “mahrec”⁶² şeklinde kullanmakla birlikte “hayyiz ve mevdi”⁶³ gibi kelimeleri de nadiren kullanmıştır. Sîbeveyh’in açıklamaları erken dönem tecvid âlimlerince daha muteber kabul edilmektedir. Titizliği ve alandaki yetkinliği ile modern araştırmacılara dahi önderlik etmektedir. Ona göre harflerin *on altı* mahreci vardır ve bu görüş genellikle kabul görmektedir. Med harflerine özel bir mahreç tahsis edip on yedi şeklinde ifade edenler de olmakla birlikte, med ve lîn harflerinin mahrecini dikkate almayanlar da vardır. Sîbeveyh’in belirttiği sayıdan anlaşıldığı üzere mahreci aynı olan harfler, sıfatlarının farklı oluşuyla birbirinden ayrılmaktadır.⁶⁴

Harflerin mahreçlerini boğaz harfleri, dil kökü harfleri, dil ortası harfleri, dil yanısı harfleri, dil ucu harfleri, dudak harfleri, geniz, cevף başlıkları ile ele alan el-Hamed tecvid âlimlerinin görüşlerine de yer vererek ortak ve farklı görüşlerine değinmeyi ihmal etmemiştir.⁶⁵

⁵³ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 84.

⁵⁴ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 84-134.

⁵⁵ Zâibler, med harfleri ve üç harekedi; câmidler ise geriye kalan harflerdir. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 135-145.

⁵⁶ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 146-292.

⁵⁷ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 293-326.

⁵⁸ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 84-134.

⁵⁹ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 102.

⁶⁰ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/57-58.

⁶¹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/51, 57.

⁶² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/433.

⁶³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/453-464.

⁶⁴ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 151.

⁶⁵ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 166-194.

Müellife göre harflerin mahreçlerinin tespiti, onların fonetik hususiyetlerini tam izah etmeye yetmez. Bilhassa mahreç müşterekliği bulunan harflere fonetik kimliğini kazandıran ve benzer seslerden temyizini sağlayan ana faktör, üretilişi esnasında harflere eşlik eden keyfiyetlerdir. Arap dili ve tecvid âlimleri bunları sıfâtü'l-hurûf olarak tesmiye etmişlerdir. Ulemânın konuyla ilgili görüşlerini etraflıca müzakere eden el-Hamed, herhangi bir sesin oluşumunun uçayağına işaret eder: Bunlardan ilki sesin üretilişinde devreye giren ilgili konuşma organının akciğerden gelen havayı kesmesidir ki bu mahreçle ilgilidir. Söz konusu organların ne şekilde devreye girdiği ve nasıl bir pozisyon aldığı ikinci unsur iken sesin netliği (cehr) yahut sönüklüğünü (hems) belirleyen ses tellerinin aktiflik-pasiflik hâli ise üçüncü bir unsurdur ki bunlar da sıfatla ilgili durumlardır. Sıfatlar konusunun tecvid ilmindeki temelini atan iki öncü âlim Mekkî Ebî Tâlib ve ed-Dânî'dir. Mekkî alfabedeki yirmi dokuz harf için toplamda kırk dört sıfat tespit ettiğini bildirmişse de⁶⁶ bunları takma adlarla (halkî, lehevî, şecrî gibi) karma kullandığı için onu takip eden çok fazla âlim yoktur. Günümüz âlimlerinin kabulüne mazhar olan, ed-Dânî'nin belirttiği on altı sıfattır.⁶⁷ el-Hamed bu bölümün devamında sıfatları başlıklandırıp tecvid bilginlerinin görüşlerini müzakere ederek izahlar sunmuştur.⁶⁸

el-Hamed'i belki de en ayrıcalıklı kılan meselelerin başında, bazı sıfatlar konusunda klasik doktrine getirdiği özgün yaklaşımlardır. Zira o; *cehr-hems*, *şiddet-rihvet* ve *beyniyye* sıfatlarını Sîbeveyh'den bilitibar tecvid ulemâsından tevarüs eden çizginin dışına çıkarak çağdaş Arap dili fonetiğinin yöntemi üzere tanımlamıştır. Şöyle ki *cehri*, telaffuz esnasında ses tellerinin titrerim üretmesi; *hems*i de tam aksine ses tellerinin titreşim üretmemesi şeklinde tarif etmiştir.⁶⁹ Aynı şekilde *şiddet*, *rihvet* ve *beyniyye* sıfatlarını; havanın mahreçten geçiş keyfiyetiyle izah etmiştir. Binaenaleyh *şiddet*, nefesin mahreçte tamamen hapsedilip sonra birden salınması; *rihvet*, bu sıkışmanın tam olmayıp hava akışında bir tazyikin meydana gelmesi; *beyniyye* ise bir noktada sıkışan nefesin farklı bir boşluktan sızmasıdır.⁷⁰ Onun bu yaklaşımını literatüre giren bazı modern dönem çalışmalarda da görmek mümkündür.⁷¹

Bu meyanda önem arz eden diğer bir mesele ise müellifin günümüzde bazı bölgelerde telaffuzu farklılık gösteren *hemze*, *kâf* (ق), *tâ* (ط) ve *dâd* (ض) gibi bazı seslerin orijinalliğini tartışmaya açmasıdır. el-Hamed'in klasik kaynaklara müracaat etmek suretiyle müzakere ettiği bu bahisler oldukça çarpıcı sonuçlar ortaya koymuştur.⁷² Örneğin *dâd* (ض) kaynaklarımızda mahreç olarak dil kenarı ile azı dişlerden çıkan; *cehr*, *rihvet* ve *ve* istitâle sıfatını haiz bir harf iken günümüzde — Irak gibi bazı bölgeler dışında — istitâle ve *rihvet* sıfatını kaybetmiş, onun yerine *cehr* ve *şiddet* sıfatlı *tâ* (ط) sesinin yerini almıştır. *Tâ* (ط) ise *cehr* sıfatını yitirerek *hems* nitelikli kalın *tê*/تاء مطبقه (تاء مطبقه) sesine dönüşmüştür.⁷³

el-Hamed eserinde câmid seslerin ardından *zâib* sesleri de münferit düzeyde konu edinmiştir. Literatürde *el-musavvit*, *el-memdûd*, *el-cevfi*, *el-hevâi* vb. kavramlarla da anılan

⁶⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Riâye*, 115.

⁶⁷ Dâni, *et-Tahdîd*, 105; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 101, 195-292.

⁶⁸ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 198-292.

⁶⁹ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 204.

⁷⁰ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 219-220.

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Kılıç, *Kur'an Tilavetinde Usul ve Esaslar* (İstanbul: IFAV, 2022), 80, 85.

⁷² Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 207-219, 228.

⁷³ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 239-240; Günümüzde cari benzer ihtilafî tilâvet uygulamalarının değerlendirme ve analizi için, aynı konu bağlamında çalışılan doktora tezine bk. Sinan Özdemir, *Çağdaş Dönemde Kur'an Fonetik Çalışmaları "Cânim Kaddûri el-Hamed Örneği"* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023).

Arapça zâibler,⁷⁴ el-Hamed'in de tespitine göre temelde üç uzun harf (med harfi olan *elif*, *vâv*, *yâ*) ile üç kısa harekeden (fetha, damme, kesre) oluşan toplamda altı sestir.⁷⁵ Sibeveyh'e kadar uzanan bir yaklaşım olarak *elif-fetha*, *vâv-damme*, *yâ-kesre* şeklindeki eşleştirme; ilk dönem dil bilgisi çalışmalarında harfin kıraatte kısa tutulmasıyla harekeye dönüştüğü, hareketin de uzatıldığında harfe dönüştüğü kabul görmüştür.⁷⁶ Daha spesifik ifade edilecek olursa Selef âlimleri med harfleri ile üç hareke arasındaki fonetik ilişkiyi ve maddi boyutu şu şekilde izah etmişlerdir: "*Fetha elif'ten, kesre yâ'dan, damme ise vâv'dandır.*"⁷⁷ Bu âlimler, hadd-i zatında mezkûr eşleştirmedeki seslerin mahreç birliğini de kabul etmişlerdir.⁷⁸

Müellif *vâv* ile *yâ*'nın med ve lîn harfi pozisyonlarını da incelemiştir. Mekki,⁷⁹ ed-Dâni⁸⁰ ve Abdulvehhâb el-Kurtubî'nin de⁸¹ içinde olduğu çoğu tecvid âlimi med ve lîn harfinin farkını ortaya koymak için kendisinden önceki harfin hareketi kendi cinsinden olan *vâv* ve *yâ* için "*med ve lîn harfleri*", böyle olmadığında ise "*lîn harfleri*" kavramını tercih etmiştir.⁸² Dolayısıyla bu bilgiler, harf-i lîn olan *vâv* ve *yâ*'yı med harflerinden fonetik açıdan ayırmışlardır. Şöyle ki lîn harfi pozisyonundaki *vâv*'a normal *vâv*'ın çıktığı dudakları, *yâ*'ya da dil ortası ile üst damağı mahreç olarak taktir etmişlerdir. Fakat med harfi pozisyonunda olduğunda söz konusu iki harfin mahreçlerini cevî olarak kabul etmişlerdir.⁸³

1.3. Tecvid Âlimlerinin Arapça Sesleri Söz Diziminde İncelemesi

Eserin üçüncü bölümünde tecvid âlimlerine göre Arapça seslerin söz dizimindeki (terkip düzeyi) durumları incelenmektedir. Bilindiği gibi dilde bulunan yakın sesler birleşik telaffuzlarda birbirlerinden etkilenebilmektedir. Arap dili için de söz konusu olan bu durum müellife göre eski dil, kıraat ve tecvid âlimlerinin üzerine çok eğildiği bir meseledir. Ancak müellif, çağdaş Arap ses bilimcilerin harflerin bir araya gelerek oluşturdukları etkileşimi titizlikle incelemeyeceği tespitinde bulunur. Müellif bu tespitinin ardından ünlü ve ünsüz seslerin bitişik kullanımlarda uğradığı değişimleri ele almıştır. Abdudâim el-Ezherî, ed-Dâni, Abdulvehhâb el-Kurtubî, İbnu'l-Cezerî ve daha birçok âlimin bu konuya dikkat çekip uyarıda bulunduğu sözlere yer vermiştir.⁸⁴ Bu meyanda el-Hamed'in *ed-Dirâsâtü's-savtiyye* başta tüm Kur'an fonetiği eserlerinde yer verdiği Hasan b. Kâsım el-Murâdî'nin (ö. 749/1348) şu beyanı kayda değerdir: "*Kıraatin tecvidli olması dört şeye muhtaçtır: 1) Harflerin mahreçlerini bilmek. 2) Harflerin sıfatlarını bilmek. 3) Harflerin yan yan gelmesi sonucu oluşan yeni hükümleri bilmek. 4) Tüm bunların bilgisiyle birlikte çokça dil egzersizi (talim) ve tekrar yapmak.*"⁸⁵

⁷⁴ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 293-294.

⁷⁵ Yalnız Arapça zâib sesler, bu altısıyla sınırlı değildir. Bazı Arap lehçeleri ve kırâatlerde sınırlı oranda bulunan işmâm ve imâle gibi söz konusu altı sesin fîrûtu mesabesinde görülen farklı sesler de mevcuttur. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 317.

⁷⁶ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 294-295.

⁷⁷ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/242; Dâni, *et-Tahdîd*, 95; Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/204; el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 294.

⁷⁸ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 311.

⁷⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye*, 125.

⁸⁰ Dâni, *et-Tahdîd*, 98.

⁸¹ Kurtubî, *el-Mûdih*, 121.

⁸² Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 303.

⁸³ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 305.

⁸⁴ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 327-333.

⁸⁵ Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî, *el-Mufid fi şerhi umdeti'l-mecâd fi'n-nazmi ve't-tecvîd*, thk.

Harflerin etkileşimi bahsi, câmid ve zâib sesler özelinde iki ayrı başlıkta ele alınmıştır. Câmid seslerin etkileşim biçimleri her ne kadar çok sayıda olsa da *idğâm* terimi, bunların tamamına teşmil edilmiştir. Mevzu, kapsamlı bir araştırma alanı olması hasebiyle de bölümlere ayrılarak incelemeye tabi tutulmuştur. Binaenaleyh müellif, ilk olarak seslerin tesir yönü itibarıyla uğradıkları etkileşime işaret etmiştir ki bunlar *mukbil*, *mudbir* ve *mutebâdil* adını alan *idğâm* çeşitleridir.⁸⁶ Akabinde tesir derecesi itibarıyla sesler arası etkileşimi ifade eden *nâkis idğâm-tam idğâm* ayrımı söz konusudur. Zira bir harf diğerine katıldığında varlığını devam ettirebilirken katıldığı harfin sesine de dönüşebilmektedir. el-Hamed'in bu ayrımı en iyi yapan kişi olarak nitelendirdiği Mehmed Mar'aşî "*Birinci harf mahreci ve sıfatıyla ikinci harfe dönüşürse tam idğâm (ذ ظلموا) ، sıfatı dönüşmeksizin yalnızca telaffuzda kendini belli ederse nâkis idğâmdır (أ حطت) ."* şeklinde tanımlamaktadır. Tam *idğâm* için "et-teşâbuh el-küllî, el-mumâsele el-küllîyye", *nâkis idğâm* için "et-teşâbuh el-cüzî, el-mumâsele el-cüzîyye" isimlendirmeleri de yapılmaktadır. Âlimler farklı ad ve tanımlamada bulunuyor olsa da el-Hamed Mar'aşî'nin tanımını daha sağlıklı bulmaktadır.⁸⁷

el-Hamed'in *idğâm* çatısı altında incelediği sesler arası etkileşim, iki ses arasındaki alakanın türü itibarıyla da tezahür etmektedir. Bu babdan olmak üzere *mutemâsil*,⁸⁸ *mutecânîs* ve *mutekârib*⁸⁹ tasniflerle konuyu değerlendiren el-Hamed ana prensip olarak harfler arası mahreç yakınlığının *idğâm*ı tetikleyen unsur olduğunu belirtmiştir.⁹⁰

Oldukça geniş bir fonetik çerçeve arz eden *idğâm* olgusunun, *idğâma* konu olan harflerin hareke durumu itibarıyla gerçekleştiği *idğâm-ı kebîr/idğâm-ı sağîr* ile harflerin güçlü veya zayıf oluşu hasebiyle çeşitlilik gösteren alt başlıkları da mevcuttur.⁹¹

*Nâkis idğâm*ın hakikatine yönelik meseleleri kıraat ve tecvid âlimlerinin görüşleri ekseninde müzakere eden müellif, sonrasında ğunne sesine yönelmiştir. Sâkin *nûn* ve *tenvîn*in hükümlerine; dolayısıyla izhâr, *idğâm*, iklâb ve ihfâya dair mevzuları incelemiştir. Hemen ardından şeddeli harflerin telaffuzuna ilişkin malumat birikimini sunmuştur. Âlimler de kabul etmektedir ki şeddeli ses *idğâm*lı sestir. Telaffuzun doğruluğu için ise iki önemli noktaya değinmekte fayda vardır. Bunlardan ilki şeddeli harfin uzunluğudur. Zaman birimleri üzerinden net bir süre vermek mümkün görünmese de her harfin telaffuzunun bir süresi olduğu açıktır. Şeddeli seste iki harf bulunduğu göre iki ses uzunluğuna mı ihtiyaç vardır, yoksa *idğâm* sebebiyle bir buçuk harf uzunluğuna mı? Her iki görüşün de taraftarı mevcut olup Mekki b. Ebî Tâlib,

Cemal es-Seyyid er-Rifâî (Mısır: Mektebetü Evlâdî'ş-Şeyh li't-Türâs, 2001), 57; Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 331; Hamed, *İlmü't-tecvîd*, 22; Hamed, *el-Muyesser*, 26.

⁸⁶ Mukbil *idğâm*: Birinci harfin ikinciye etkilemesi (مُنْكَر). Mudbir *idğâm*: İkinci harfin birinciye etkilemesi (عَبْدَتْ). Mutebâdil *idğâm*: Her iki harfin de başka bir harfe dönüştürülmesi (مَنْكَر). Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 334-335.

⁸⁷ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 335-336.

⁸⁸ *İdğâm-ı Misleyn*: Mahreçleri ve sıfatları aynı harflerin *idğâm* edilmesidir. İki aynı ses peş peşe geldiği (ب + ب) ve birincisi sâkin olduğu zaman ister bir kelimedede olsunlar lügat, kıraat ve eda ehline ihtilafsız *idğâm* vaciptir. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 351.

⁸⁹ *İdğâm-ı Mütecâniseyn*: Mahreçleri aynı, sıfatları farklı harflerin *idğâm* edilmesidir. "ط - ت، ذ - ث" gibi. *İdğâm-ı Mutekâribeyn*: Mahreçlerinde ve sıfatlarında yakınlık olan harflerin birbirine katılmasıdır. "ث - ت، د - ص" örnekleri gibi. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 337.

⁹⁰ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 336-338.

⁹¹ *İdğâm* edilen harflerin ikisinin de harekeli olması durumunda *idğâm-ı kebîr* (شِبْر رَمَضَانَ); birincisinin sâkin, ikincisinin harekeli olması durumunda ise *idğâm-ı sağîr* olmaktadır. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 338-339; Hamed çok da yaygın bir kullanımı olmayan şevâibu'l-hurûf terkiibini dile getirmektedir. Ses karışması şeklinde çevrilen bu terim Hamed'in elde ettiği verilere göre yalnızca Abdulvehhâb el-Kurtubî tarafından kullanılmaktadır. Konu ise birçok isim tarafından elbette ele alınmaktadır. Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 342.

Abdulvehhâb el-Kurtubî ve Ebû'l-Futûh el-Vefâi birinci görüşü savunmaktadırlar. ed-Dânî, el-Esterâbâzî ve Maraşî gibi isimler ise ikinci görüşü kabul etmektedirler. el-Hamed de ikinci görüşü kabul edip çağdaş tecvid âlimlerinin yeni bir şey söylemediğini belirtmektedir. Sonuç olarak müellif terkip düzeyinde harflerde esas alınan inceleme biçiminde, fonetik yahut morfolojik saiklerin belirleyici unsur olduğunu ifade etmektedir.⁹²

el-Hamed terkîk ve tefhîm bağlamında *râ* ve *lâm*'ın okunması konusunda tecvid ilmindeki birikimi ele aldıktan sonra⁹³ zâib seslerin etkileşiminden meydana gelen ses olaylarına yönelmiştir. Üçüncü bölümün bu başlığındaki mevzu tecvid âlimlerinin zâib seslerin bir araya gelmesiyle oluşan ses olaylarını nasıl değerlendirdikleridir. Çağdaş araştırmacıların kadim Arap dilcilerin harekelere önem vermedikleri yönündeki ithamında haklı olmadıklarını ifade eden müellif, ulaştığı kaynakları delil göstermektedir. ed-Dânî'nin *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd* eserini, el-Endelusî'nin *Murşidü'l kârî'sini* ve el-Kurtubî'nin *el-Mûdth fi ilmi't-tecvîd*'ini ilgili başlıklarıyla belirterek iddiasını kuvvetlendirmektedir.⁹⁴

Harf ve harekenin birlikte bulunması durumunda telaffuzun nasıl yapılacağı hususu, yine tecvid ilminin araştırma alanıdır. İbn Cinnî harfin harekeden önce seslendirildiği görüşündedir. Söz konusu görüşün birçok takipçisi olması yanında farklılıklar da göz ardı edilesi değildir. Örneğin Mekkî, harf ve hareke arasında öncelik sonralık atfetme durumunun olmadığını ifade etmektedir.⁹⁵ Harf ve harekeyi nicelik (kemmiyyet) yönüyle de değerlendiren el-Hamed'e göre okuyucu süre anlamında isteğine göre uzatabilmektedir. Hareke telaffuz edilirken uzatılırsa med harfine, med harfi kısa tutulursa harekeye dönüşmektedir. Özetle ikisi arasında bundan öte bir fark yoktur. Diğer âlimlerin de görüşleri aynı istikamette olup terkip durumunda ortaya çıkabilecek muhtemel hataları araştırmış ve uyarıda bulunmuşlardır.⁹⁶

Her hareke bir ses değerine sahiptir öyle ki ne sükûna dönüştürmeli ne de harfe dönüştürecek kadar doygunlaştırılmalıdır. Terkip hâlindeki ses düşmesine karşın dilciler daha önce bu noktaya dikkat çekmiş olmakla beraber tecvid âlimleri de titizlikle çalışmalar yürütmüşlerdir. İbnu't-Tahhân *Murşidü'l Kârî'sinde* harekedeki değişimleri *revm*, *ihtilâs*, *ihfâ* ve *işmâm* kavramlarıyla açıklamıştır. Hareke vakf hâlinde olduğunda *revm* ve *işmâm*dan söz edilebilir.⁹⁷ Adı geçen tüm bu kavramlara yönelik ayrıntılar eserde yer almaktadır.

Eserin son konusu medler üzerinedir. Med harflerinin sesi, kıraatin hızına göre kısalıp uzayabilmektedir. Âlimler de meddin oluşma sebeplerinin çok çeşitli olması ve farklı uygulamaların bulunması hasebiyle özellikle bu konuya eğilmişlerdir.⁹⁸ Erken dönem tecvid âlimlerinden bazısı meddi; "aslı med", "ferî med" olarak ayırmaktadır. Bunun yanında ferî meddi de inceleyerek yirmiyi aşkın sayıda med çeşidi tespit etmişlerdir. On kısım ile sınırlandırmış olanlar da vardır ki bunlar meddin geçtiği farklı yerlere göre değerlendirmişlerdir. Söz konusu incelemelerin hicri beşinci asırdan evvele dayandığı

⁹² Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 354-402.

⁹³ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 402-414.

⁹⁴ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 415-416.

⁹⁵ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 416-422.

⁹⁶ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 426-427.

⁹⁷ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 427-438.

⁹⁸ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 438-439.

görülmektedir. Ona rağmen *er-Riâye* ve *et-Tahdîd* gibi öncü eserlerde yer verilmemiş olması ise merak konusudur.⁹⁹

Med harfleri nefes yettiğinde uzatılmaya müsait bir yapıdadır fakat sınır aşıldığında hataya dönüşmektedir. Dolayısıyla âlimler bunun gibi başkaca muhtemel sakıncalardan bahsetmişlerdir: Medde aşırıya gitmek, sesi titretmek ve medde ğunne sesi katmak.¹⁰⁰

Müellif, eserin sonuna ekler bölümünü dahil etmiştir. Bunlardan ilki, dördüncü asırda ilm-i tecvîdi konu edinmektedir. Tecvid ilmine dair eser telifinin geç tarihlere dayanmasını değerlendirerek “gerçekten eser yok muydu yoksa vardı da ortadan mı kayboldu?” sorusuyla giriş yapar. Soruya cevap verecek kapsamlı bir metne rastlamadığını belirttiikten sonra ed-Dânî'nin *el-Munebbihe fi'l-hizk ve'l-itkân ve sıfeti't-tecvîd li'l-Kur'ân* isimli eserinde bazı cevaplar bulduğunu aktarmaktadır. Manzum bir eser olup bazı kıraat imamlarının ve hocalarının isminden, kıraatteki farklılıkları derleyen müelliflerden bahsedilmektedir. Bu da dördüncü asırda öne çıkan isimlere yönelik kaynak olarak düşünülebilir. Bu isimlerden dördüne (*İbn Mucâhid*, *Ahmed b. Cafer*, *İbn Eşte*, *Ahmed b. Nasr eş-Şezâî*) ve tecvid ilmindeki yerlerine değinmektedir. Bu isimler ed-Dânî'nin *el-Munebbihe* eserinde çokça anılanlar olup söz konusu vesika tamamıyla bugüne ulaşmamıştır.¹⁰¹

Eserin sonunda yer alan ek metinlerden diğeri ise “Kur'an okuma usulleri” üzerinedir. Kârî tilâvette hızlık-yavaşlık, sesini yükseltip alçaltma konusunda herhangi bir sınırlamaya tabi değildir. Yine de tecvid âlimleri hızla ilgili seleflerinin geleneksel olarak takındığı tavırları açıklamışlardır. Sonuçta yaygın olan usulleri *terfîl*, *tedvîr* ve *hadır* şeklinde belirtmişlerdir. el-Hamed bunların her birini başlıklararak âlimlerin görüşlerini aktarmayı ihmal etmemiştir.¹⁰²

Bilinen bu üç usulün yanında Ebû Ali el-Ehvâzî'nin onlu bir taksimi vardır. Bunlar *tahkîk*, *iştikâku't-tahkîk*, *tecvîd*, *tamtît*, *hadır*, *ter'îd*, *tarkîs*, *tatrîb*, *telhîn* ve *tahzîn*'dir. Ter'îd, tarkîs, tatrîb, telhîn ve tahzîn caiz görülmemiş, geri kalan usuller ise uygun görülmüştür. Makamla okuma mevzusuna da değinen müellif; makamın Ebû'l Alâ el-Attâr'ın dediği gibi harflere hakkını vererek, tecvid kurallarına uyarak okumak olduğunu ifade etmiştir. Yanı sıra nağmeli okuma hususunda da âlimlerin görüşlerini beyan etmiş fakat hâlâ tetkike ihtiyaç duyulan bir alan olduğunu ifade ederek metne son vermiştir.¹⁰³

Telaffuz kusurları konusu da eserin son kısmında kendine yer bulmuştur. Konuşma bozukluğu olan bireylerin telaffuz edemediği harflerin yerini başka sesle doldurması, kusur olarak kabul edilmektedir. Bu sorunun çözümünde psikolog veya tıpçılar görevliymiş gibi görünse de aslında dilciler de söz sahibidir. Çağdaş araştırmacılar bu meselenin ihmal edildiğinden yakınıyor olsalar da el-Hamed, tecvid âlimlerinin bu konuyu ele aldıklarını, hatta müstakil kitaplar telif ettiklerine şahit olduğunu belirtmektedir. Müellif, kaynakların isimlerini vererek genel manada değinilen kategorileri özetlemektedir. Bunlar: *konuşma bozuklukları*, *ses kusurları*, *bedenle ve dış görünüşle ilgili kusurlar* ile *lehçesel telaffuz bozukluklarıdır*. Modern anlamda daha farklı imkânlarla sahip olunması nedeniyle bu eserlerde yapılan açıklamaların basit görülmesini

⁹⁹ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 447-451.

¹⁰⁰ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 456-459.

¹⁰¹ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 460-466.

¹⁰² Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 467-473.

¹⁰³ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 474-480.

doğru bulmayan el-Hamed, âlimlerin yıllar öncesinden bu durumu öngörebilmesini takdire şayan bulmuştur.¹⁰⁴

Sonuç kısmında müellif eserinde nelere değindiğini kısaca özetlemektedir. Çalışmasının alanda önemli derecede kazanımlara vesile olduğunu belirterek bunları okuyucuya yeniden hatırlatmaktadır. Bunun yanında çağdaş araştırmacılara yön vermek babında ulaşılan genel tespit ve önerilerde bulunarak eserini sonlandırmaktadır:

➤ Arap diline ait kadim ses bilgisi birikimini; bunları dağınık hâlde ihtiva eden sarf, nahv ve sözlüklerden ziyade tam bir savtiyye incelemesi olan tecvid kaynakları temsil etmektedir. Dolayısıyla Arap dili ses bilgisi ile tecvid kitapları arasında gerekli bağ kurulmalıdır.

➤ Arapça sesleri araştıranlar, tecvid kitaplarındaki birikimi ihmal etmemelidir. O eserlerin hâla daha yazma olması mazeretine sığınmadan neşrine gayret gösterilmelidir.

➤ Arap dili, fasih telaffuzu muhafaza etmesini Kur'an'a borçludur. Tecvid âlimlerinin faaliyetleri, Kur'an'ın fonetiğine teorik çerçeve sağlayan önemli kilometre taşlarıdır.

➤ Bu araştırma, tecvid âlimlerinin fonetik incelemelerini esas alan başlangıç seviyesinde bir çalışmadır. Büyük tecvid âlimleri ve eserleri, daha ayrıntılı şekilde ve müstakil olarak araştırmayı hak etmektedir.

Arapça merkezli fonetik çalışmalar, başta kadim tecvid eserlerinin birikimi ile çağdaş fonetiğin veri ve teknolojik imkânlarından yararlanmayı zorunlu kılmaktadır. Ancak böylesi külfetli bir işin üstesinden Arapça fonetiği inceleyen bir merkezin inşası ile gelinebilir.¹⁰⁵

Sonuç

Iraklı âlim Gânim Kaddûrî el-Hamed'in 1985 senesinde Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili Bölümü'nde doktora tezi olarak telif ettiği *ed-Dirâsâtü's-savtiyye inde ulemâi't-tecvîd* modern tecvid literatürünün önemli kaynaklarından kabul edilmektedir. Eserin ilm-i tecvide/Kur'an fonetiğine olan özgün katkılarını şöyle özetlemek mümkündür:

1)*ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, tecvid ilminin doğuşu ve disiplinler sahnesine çıkmasındaki tarihi arka planı tasvir etme noktasında özel öneme sahiptir. Dolayısıyla bu eser için "akademik üslupla tecvid literatürüne kazandırılmış ilk en kapsamlı tecvid tarihi ve felsefi çalışmasıdır" şeklinde bir tespitte bulunmak mümkündür.

2)Eserde tecvidin Arap dili ve kıraat ilmi başta olmak üzere sair ilimlerle ilişkisi kurulmuştur. Buna göre "tecvide malzeme oluşturacak malumatın, —konu müşterekliğinden dolayı— evvelemirde ilgili ilimlerin kendi amacı ve mantığı çerçevesinde varlık kazandığı, kavramsal olgunluğa bunun sonrasında ulaştığı, birtakım haricî unsurların etkisiyle de müstakil bir ilmî disiplin hüviyetine kavuştuğu" hususları üzerinde durulmuştur.

3)Çalışmada hicrî IV. asırdan XIII. asra kadar telif edilen tecvid kaynaklarının listesinin verilmesi, literatürdeki seyri takip etmede araştırmacılara kolaylık sağlamıştır.

¹⁰⁴ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 481-484.

¹⁰⁵ Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye*, 485-492.

4)Tanım ve izahlarda geleneksel Arap dili ses bilgisi yanında çağdaş fonetiğin verilerinden de yararlanması, eseri özgün kılan bir başka hususiyettir. Nitekim akciğer, nefes borusu, gırtlak, boğaz, küçük dil, üst damak, dil vs. konuşma organlarıyla ilgili anatomik açıklamalar yapılması; sesin oluşumundaki fizyolojik sürecin tasvir edilesi bunun somut örneklerindedir.

5)Gelenekte mehâric-i hurûf ve sıfât-ı hurûf şeklinde tasnif edilen tecvid konuları; *ed-Dirâsâtü's-savtiyye'* de bazı çağdaş Arap dili fonetikçilerin de takip ettiği fakat tespitimize göre asıl itibarıyla Abdulvehhâb el-Kurtubî'nin *el-Mûdih'*indeki konu sistematığına göre uyarlanmıştır. Şöyle ki ilgili meselelerin "harf düzeyi" ve "terkip düzeyi" şeklinde ikili bir taksim altında incelenmiş olması el-Kurtubî etkisinin bariz bir delilidir, velev ki bu hususlar el-Kurtubî'de görülmeyen câmid-zâib ses ayırımı üzerinden müzakere edilmiş olsa da.

el-Hamed, bu eserinde günümüzde cari bir kısım tilâvet uygulamalarının sıhhat değerini tartışmaya açmıştır. Örneğin bazı bölgelerde rihvet ve istitâle sıfatından soyutlanmış olarak telaffuz edilen *dâd* sesinin orijinal vasfını (istitâle-rihvet) kaybettiğini, dolayısıyla kadim kaynaklarda tavsif edilen Kur'an'a ait fonetik yapının yeniden inşa edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Müellif, bu yönde bir vurguda bulunurken tecvid ilmine, geleneğe bağlı ancak laboratuvar teknikleriyle desteklenmiş çağdaş fonetiğin verilerinden istifadeye kapalı olmayan; dolayısıyla yenilikçi bir anlayışı temsil eden karma bir Kur'an fonetiği perspektifi sunmuştur.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Aydın, Halil İbrahim. “ed-Dirâsâtü’s-Savtiyye İ’nde U’lemâi’t-Tecvîd, Yazar Gânim Kaddûrî Hamed (Ammân: Dâr-u Ammâr, 2007)”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 385-389.

Ba Wazir, Qusai Talal Abdullah. *Ġanim Kaddûrî el-Hamed ve Kur’ân İlimlerine DaİR Çalışmaları*. Bursa: UludaĠ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Bessâm Bereke. *İlmu’l-esvâti’l-âmm “Esvâtü’l-luĠati’l-Arabiyye”*. Beyrut: Merkezü’l-İnmâ’ el-Kavmî, 1988.

ÇaĠıl, Necdet. *Kur’an Belâgati ve Fonetiki Yönünden Kıraatler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *et-Tahdîd fi’l-itkân ve’t-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *Fedâilu’l-Kur’ân*. thk. Mervân el-Atiyye-Muhsin Hırâbe, Vefâ Takıyyuddîn. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.

Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbu’l-Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmarrâî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî, 1988.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ebhâs cedîde fi ilmi’l-esvât ve’t-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2011.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ebhâs fi ilmi’t-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2002.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ebhâsü’l-Arabiyye fi’l-fusha*. Amman: Dâru Ammâr, 2005.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *ed-Dirâsâtü’s-savtiyye inde ulemâi’t-tecvîd*. Amman: Dâru Ammâr, 2007.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ehemmiyyetü ilmi’l-esvâti’l-luĠaviyye fi dirâseti ilmi’t-tecvîd*. Riyad: Merkezü Tefsîr li’-d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye, 2. Basım, 2015.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *el-Medhal ilâ ilmi esvâti’l-Arabiyye*. Ürdün: Dâru Ammâr, 2004.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *el-Muyesser fi ilmi’t-tecvîd*. Cidde: Merkezü’d-Dirâsâti ve’l-Ma’lûmatî’l-Kur’âniyye bi-Ma’hedi’l-İmâm eş-Şâtîbî, 2009.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *eş-Şerhu’l-vecîz ale’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye*. Cidde: Merkezü’d-Dirâsâti ve’l-Ma’lûmatî’l-Kur’âniyye bi Ma’hedi’l-İmâm eş-Şâtîbî, 2009.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *İlmu’t-tecvîd: dirâse savtiyye muyessera*. Amman: Dâru Ammâr, 2005.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *Mu’cemu muellefâtî*. Erbil, 2017.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *Kur’an Fonetiki Üzerine Tetkikler — Tecvid Âlimleri Özelinde —*. çev. Mehmet Emin Maşalı v.dğr. İstanbul: İFAV, 2021.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye*. Cidde: Merkezü’d-Dirâsâti ve’l-Ma’lûmatî’l-Kur’âniyye bi-Ma’hedi’l-İmâm eş-Şâtîbî, 2008.

Hamed, Gânim Kaddûrî. “el-Fark beyne ilmi'l-esvât ve ilmi't-tecvîd”. *Fadîletü'ş-Şeyh el-Üstat ed-Doktor Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesi*. Erişim 01 Ekim 2020. <https://www.dr-ghanim.com>

Hamed, Gânim Kaddûrî. “el-Müellefât”. *Fadîletü'ş-Şeyh el-Üstat ed-Doktor Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Web Sitesi*. Erişim 12 Mayıs 2021. http://www.dr-ghanim.com/books_library/

İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırââtî'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâ'kûb İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran, 1971.

Kâmil Selmân el-Cebbûrî. *Mu'cemu'l-udebâ' mine'l-asri'l-câhiliyyi hattâ âmm* 2002. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Letâifu'l-işârât li funûni'l-Kırâât*. thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. 10 Cilt. Medine: Vizâratü'ş-Şüûni'l-İslâmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İrşâdi's-Suûdiyye – Mecmeu'l-Melik Fahd li Tıbâati'l-Mushafı'ş-Şerîf, 1434.

Kılıç, Mustafa. *Kur'an Tilavetinde Usul ve Esaslar*. İstanbul: IFAV, 2022.

Kurtubî, Abdulvehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *er-Riâye li tecvîdi'l-kırâe ve tahkiki lafzi't-tilâve*. thk. Ahmed Hasen Ferhât. Amman: Dâru Ammâr, 1996.

Murâdî, Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Ali. *el-Mufid fi şerhi umdeti'l-mecîd fi'n-nazmi ve't-tecvîd*. thk. Cemal es-Seyyid er-Rifâî. Mısır: Mektebetü Evlâdi'ş-Şeyh li't-Türâs, 2001.

Özdemir, Sinan. *Çağdaş Dönemde Kur'an Fonetigi Çalışmaları “Gânim Kaddûrî el-Hamed Örneği”*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.

Özdemir, Sinan. “Gânim Kaddûrî el-Hamed'in Kur'an Fonetigi Anlayışı”. *Dergiabant* 11/1 (31 Mayıs 2023), 1-20.

Saçaklızâde, Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşî. *Cuhdü'l-mukill*. thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2007.

Sarıkaya, Muammer. “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”. *Bilimname* 2/4 (Ocak 2004), 117-131.

Sıbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1982.

Vardar v.dğr., Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2002.

“Hayâtü'd-Doktor Ğânim Kaddûrî el-Hamed”. haz. Gânim Kaddûrî el-Hamed. *YouTube*. Yayın Tarihi 01 Mart 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=bFxAS10lpYg&t=158s>